Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 8.249
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2412IV01V12P0005

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research
Issue–IV(I), Volume–XII

शिक्षणातील मुलींच्या गळतीची कारणे आणि उपाय

डॉ. सोमा पी .गोंडाणे
राजीव गांधी कला महाविद्यालय पाटण तालुका जीवती जिल्हा चंद्रपूर - ४४२९०८
bodhibandhu@gmail.com mo. No.9552020847

सारांश

भारतीय घटनेने सर्वांना समान अधिकार दिले असले तरी अजूनही भारतात मुलींना मुलांच्या बरोबरीचे अधिकार मिळत नाहीत. त्यातल्या त्यात मुलींना मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण दिले जात नाही असे गेल्या काही दिवसांतल्या पाहणीत आढळून आले आहे. एका सरकारी अहवालात हे सत्य नमूद करण्यात आले आहे. प्राथमिक शाळांत मुलींच्या प्रवेश घेण्याचे प्रमाण ४८.५ टक्के आहे. या पातळीवर मुलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण मात्र ९० टक्क्यांच्या आसपास आहे. म्हणजे प्राथमिक शाळांत दोन मुले शिकतात तेव्हा एकच मुलगी शिकत असते. मुलांमध्येही शाळांतले गळतीचे प्रमाण खूप आहे पण ते मुलींच्या बाबतीत मुलांपेक्षा अधिक आहे. म्हणून शाळांत प्रवेश घेणाऱ्या १०० मुलांपैकी २० टक्के मुले उच्च शिक्षणापर्यंत पोचतात पण मुलींमध्ये हे प्रमाण केवळ १७ टक्के आहे. २०१०-१ १ साली करण्यात आलेल्या शैक्षणिक सर्वेक्षणात असे आढळून आले आहे की, उच्च शिक्षणाच्या आधीच्या म्हणजे उच्च माध्यमिक पातळीवरच्या शिक्षणातही स्त्री-पुरुष असमतोल कायम आहे. दहावी ते बारावी या पातळीवर ५५ टक्के मुले पोचतात पण तिथपर्यंत पोचणाऱ्या मुलींचे प्रमाण ४५ टक्के असते. पदव्युत्तर पदवी मिळणाऱ्या मुलांपैकी ६५ टक्के मुले डॉक्टरेट करण्याचा प्रयत्न करतात पण मुलींत हे प्रमाण केवळ ३८ टक्के आहे.

भारतातील मुलींमध्ये शैक्षणिक विषमता प्रचंड आहे. कमी साक्षरता दर आणि शिक्षणाचा अभाव या लोकसंख्याशास्त्रात आढळणाऱ्या काही असमानता आहेत. यातील अनेक मुली त्यांचे शिक्षण पूर्ण करतील या अपेक्षेशिवाय वाढवल्या जातात आणि त्या पुढच्या पिढीच्या माता बनतात, शैक्षणिक विषमता ही एक चक्रीय, आंतरपिढी समस्या बनते. सांस्कृतिक मूल्ये, बालविवाह, स्त्रीविषयक स्वच्छता उत्पादनांचा अभाव आणि बालमजुरी यासारखे इतर अनेक घटक शिक्षणाच्या अभावाला कारणीभूत आहेत. तरुण मुलींमध्ये औपचारिक शिक्षणाच्या सतत अभावामुळे गरिबी, मुलांचे खराब आरोग्य, आरोग्य समस्या आणि घरगुती हिंसाचार होतो. अनेक संस्था बालविवाह रोखण्यासाठी, मुलींसाठी समान शिक्षण, पुन्हा वापरता येण्याजोग्या स्त्री स्वच्छता उत्पादनांचे वितरण आणि भारतीय शिक्षणातील लैंगिक अंतर कमी करण्यासाठी कार्य करतात.

मुख्य शब्द - बाल श्रम, दहेज, पराया धन, साक्षरता, आत्म-प्रभावकारिता

उद्देश - 1) महिला विषयी शैक्षणिक फायदे जाणून घेणे.
2) महिलांच्या शिक्षणात कोणते अडथळ्यां विषयी माहिती घेणे.
3)महिलांच्या शिक्षणात येणाऱ्या अडथळ्यां विषयी कोणते उपाय आहेत याविषयी माहिती घेणे.

शिक्षणातील मुलींच्या गळतीची कारणे

भारतात, मुलींच्या गळतीची कारणे ही एक महत्त्वाची चिंता आहे, विशेषत: माध्यमिक शिक्षण स्तरावर. युनिफाइड डिस्ट्रिक्ट इन्फॉर्मेशन सिस्टीम फॉर एज्युकेशन (UDISE) च्या 2018-19 च्या अहवालानुसार , माध्यमिक शाळा स्तरावर (ग्रेड 9-10) मुलींचे गळतीचे प्रमाण अंदाजे 17.3% होते . हा दर ग्रामीण भागात जास्त आहे, जेथे आर्थिक दबाव, सांस्कृतिक नियम आणि अपुरी शालेय पायाभूत सुविधा अधिक स्पष्ट आहेत. मुलींच्या गळतीचे प्रमाण

20% पेक्षा जास्त असू शकते, जे खोलवर बसलेल्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक आव्हानांना प्रतिबिंबित करते. या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या प्रयत्नांनी मुलींना भेडसावणाऱ्या बहुआयामी अडथळ्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे, ज्यात गरिबी, अल्पवयीन विवाह आणि सुरक्षित आणि आरोग्यदायी शाळेच्या वातावरणाचा अभाव यांचा समावेश आहे.

1. सामाजिक-आर्थिक घटक- गरिबी आणि आर्थिक दबाव: भारतातील अनेक कुटुंबांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे ते त्यांच्या मुलांच्या, विशेषतः मुलींच्या शिक्षणापेक्षा कामाला प्राधान्य देतात. गृहपाठाची आवश्यकता: मुलींना गृहपाठात मदत करावी लागते, जे नियमितपणे शाळेत जाण्याच्या त्यांच्या क्षमतेत अडथळा आणू शकतात.

2. सांस्कृतिक मानदंड आणि लिंग पूर्वाग्रह- लवकर विवाह: सांस्कृतिक प्रथा आणि सामाजिक नियम मुलींना लहान वयातच लग्न करण्यास भाग पाडतात, ज्यामुळे त्यांना शाळा सोडावी लागते. लैंगिक भेदभाव: सतत लैंगिक भेदभावामुळे मुलांपेक्षा मुलींना कमी शैक्षणिक संधी मिळतात.

3. अपुरी शाळा पायाभूत सुविधा- स्वच्छतेच्या सुविधांचा अभाव: अनेक शाळांमध्ये स्वच्छतेच्या योग्य सुविधांचा अभाव आहे, जसे की मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे, त्यांना शाळेत जाणे कठीण होते, विशेषत: मासिक पाळीच्या काळात.शाळेतील असुरक्षित वातावरण: शाळांमध्ये आणि आजूबाजूच्या सुरक्षेची चिंता पालकांना त्यांच्या मुलींना शाळेत पाठवण्यापासून परावृत्त करू शकते.

4. गरिबी आणि बालमजुरी- सर्वात गरीब आणि ग्रामीण कुटुंबातील मुलींना सर्वात जास्त गैरसोयीचा सामना करावा लागतो कारण पालक कमी शिकलेले असतात आणि म्हणूनच शिक्षणाला कमी महत्त्व देतात. ग्रामीण समुदायांमध्ये कमी सपोर्ट सिस्टीम असतात, ज्यामुळे अनेकदा मुलींना काम करण्यास किंवा स्वतःचे घर सांभाळण्यास भाग पाडले जाते. बऱ्याच मुली वयाच्या पाचव्या वर्षापासून काम करू लागतात - प्रामुख्याने शेतीत किंवा घरातील नोकर म्हणून. घरकाम करणाऱ्या बालकामगारांना शिक्षणासाठी मर्यादित किंवा प्रवेश नसतो कारण नियोक्ते अनेकदा त्यांना शाळेत प्रवेश घेऊ देत नाहीत.

5. नातेवाईकांची काळजी घेणे- कुटुंबातील आजारी सदस्य आणि नातेवाईक यांच्या काळजीचा भार आणि ओझे महिला आणि मुली असमानतेने सामायिक करतात. हे केवळ ते शाळेत जाऊ शकतात की नाही, परंतु ते शाळेच्या कामासाठी किती वेळ आणि शक्ती घालवू शकतात यावर देखील परिणाम करतात.

6. पाणी आणि स्वच्छता -अपुऱ्या पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्य सुविधांमुळे गरीब मुली दिवसातील सहा तास पाणी गोळा करण्यात घालवतात, त्यामुळे शाळेसाठी फारसा वेळ मिळत नाही. शाळेत जाणाऱ्या मुलींना मासिक पाळी सुरू झाल्यावर शाळा सोडतात कारण शाळेत स्वच्छतेसाठी सुरक्षित जागा नसते.

7. संघर्ष आणि आणीबाणी - शांततापूर्ण भागात राहणाऱ्या मुलींपेक्षा संघर्षग्रस्त देशांमध्ये राहणाऱ्या मुलींनी माध्यमिक शाळा सोडण्याची शक्यता 90% जास्त आहे. संघर्षाच्या परिस्थितीत शाळा उद्ध्वस्त होऊ शकतात, तर मुलींच्या शाळांवरील लक्षित हल्ल्यांमुळे पालकांना त्यांच्या मुलींना शाळेत पाठवण्याची भीती वाटू शकते. नैसर्गिक आपत्तींसह मानवतावादी आपत्कालीन परिस्थितीत, वाढती गरिबी आणि कुटुंबांसाठी रोजगाराच्या संधींचा अभाव म्हणजे मुलींचे लहान वयात लग्न होण्याचा किंवा वेश्याव्यवसायात अडकण्याचा धोका जास्त असतो.

8. बालविवाह- दरवर्षी 18 वर्षाखालील 15 दशलक्ष मुली बायका बनतात - दररोज सरासरी 40,000. विवाहामुळे मुलींच्या शिक्षणात व्यत्यय येतो आणि ते काढून टाकते, ज्यामुळे त्यांना गरिबीतून बाहेर काढता येईल अशी कौशल्ये त्यांना आत्मसात करता येत नाहीत - विकसनशील देशांतील ६०% पेक्षा जास्त बालवधूंना औपचारिक शिक्षण नसते. शाळेची फी भरता येत नसल्याने अनेकांना लग्नानंतर शाळेत परतता येत नाही. बालविवाह म्हणजे मुली लवकर आणि वारंवार गर्भवती होतात, ज्यामुळे मुलींचे शाळा गळतीचे प्रमाण वाढते.

9. गर्भधारणा- दरवर्षी 15ते19 वयोगटातील सुमारे 16 दशलक्ष मुली मुलांना जन्म देतात. कलंक, समर्थनाचा अभाव आणि गर्भधारणेबाबत भेदभाव करणारे कायदे मुलींना शाळेपासून दूर ठेवतात, त्यांना घरी राहून मुलांची काळजी घेण्यास भाग पाडते. बाल संगोपन आणि लवचिक शाळा कार्यक्रम किंवा प्रौढ वर्ग त्यांच्यासाठी उपलब्ध नाहीत.

10. अपंगत्व- जगभरात 93 दशलक्ष ते 150 दशलक्ष मुले अपंगत्वाने जगत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटना आणि जागतिक बँकेचा अंदाज आहे की काही देशांमध्ये "अपंग लोक कधीही शाळेत न जाण्याची शक्यता दुप्पट आहे".अपंग मुलींना त्यांचे लिंग आणि अपंगत्व या दोन्ही कारणांमुळे भेदभावाला सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे ते मुलांच्या सर्वात दुर्लक्षित गटांपैकी एक बनतात.

11. बालविवाह- बालविवाह हे भारतातील मुलींच्या अपुऱ्या शिक्षणाचे एक प्रमुख कारण आहे. 2016 मध्ये, 223 दशलक्ष बालवधूंसह भारतामध्ये जगातील सर्वाधिक बालवधू होत्या, त्यापैकी 102 दशलक्ष विवाह 15 वर्षांच्या आधी झाले होते. तुलनेत, भारतातील फक्त 4% पुरुष 18 वर्षांच्या वयात विवाहित आहेत. भारत सरकारने सर्वप्रथम 1929 मध्ये बालविवाहाचे नियमन करण्यास सुरुवात केली जेव्हा त्यांनी बालविवाह प्रतिबंध कायदा अंतर्भूत केला. कायद्याने 14 वर्षाखालील मुली आणि 18 वर्षाखालील मुलांचे विवाह निरुत्साहित केले, परंतु त्यात दंड नसल्यामुळे, अल्पवयीन विवाहांची संख्या लक्षणीयरीत्या कमी करण्यात अयशस्वी ठरली. कायद्याने 18 वर्षांखालील मुली आणि 21 वर्षाखालील मुलांच्या विवाहावर बंदी घालून बालविवाहावर आंतरराष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि बालविवाहात गुंतलेल्या मुलींच्या संरक्षणात सुधारणा करून आणि बालविवाह करणाऱ्यांवर कारवाई केली आहे. अद्ययावत पद्धती समाविष्ट करून बंदी घातली. या कायद्यामुळे, 18 वर्षाखालील विवाहित मुलींची संख्या 2006 मधील 47% वरून सध्या 27% वर आली आहे. तथापि, या निर्बंधांना न जुमानता, बालविवाहांची संख्या अजूनही खूप जास्त आहे. हा दर ग्रामीण भागात आणखी जास्त आहे, जेथे अशा कायद्यांचे नियमन आणि अंमलबजावणी करणे अधिक कठीण आहे.

सांस्कृतिक परंपरा, पितृसत्ताक मूल्ये आणि दारिद्र्य यामुळे कुटुंबे अनेकदा त्यांच्या मुलींच्या लग्नाला त्यांच्या शिक्षणापेक्षा प्राधान्य देतात. लग्नाला अधिक महत्त्वाचे प्राधान्य म्हणून पाहिले जाते, ज्यामुळे अनेक मुलींचे शिक्षण पूर्ण होण्यापूर्वीच लग्न केले जाते. भारतातील मुलींचे वर्णन करण्यासाठी पराया धन हा शब्द वापरला जातो; हा शब्द समाजातील मुलींना ओझे असल्याचे दर्शवतो. पराया म्हणजे "स्वतःचे नाही", तर धन म्हणजे मालमत्ता आणि संपत्ती, लग्नानंतर मुलींना त्यांच्या वडिलांच्या मालकीतून त्यांच्या पतीच्या मालकीकडे हस्तांतरित केले जावे ही सांस्कृतिक धारणा प्रतिबिंबित करते. मुलींना अनेकदा शाळा सोडावी लागते कारण घरातील बहुतेक जबाबदाऱ्या त्यांच्यावर येतात.

शिक्षणातील मुलींच्या गळतीवरील उपाय

1. बालविवाह थांबवणे- बालविवाह हा मुलींच्या शिक्षणावर मर्यादा आणणारा सर्वात मोठा घटक आहे या वस्तुस्थितीमुळे, शैक्षणिक विषमता दूर करण्याचा एक उत्तम मार्ग म्हणजे बालविवाह रोखणे. आधी सांगितल्याप्रमाणे,

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2412IV01V12P0005

बालविवाहामुळे अनेकदा मुलींना त्यांच्या घरगुती जबाबदाऱ्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी शाळा सोडावी लागते. बालविवाह अजूनही मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारला जात असल्याने, बालविवाहाशी संबंधित समस्यांबद्दल अनेकांना माहिती नाही.

गर्ल्स नॉट ब्राइड्सने बालविवाह बंद करण्यासाठी जगभरातील नागरी संस्थांसोबत भागीदारी केली आहे. गर्ल्स नॉट ब्राइड्स मुलींना त्यांच्या क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि दर्जेदार शिक्षणात प्रवेश मिळवून देण्यासाठी सक्षम करण्याचा प्रयत्न करतात. या संस्थेचे सदस्य बालविवाहाच्या समस्या जगभरातील लोकांच्या लक्षात आणून देतात, तसेच संभाव्य उपाय आणि बालविवाह समाप्त करण्यासाठी काय करणे आवश्यक आहे याची अधिक चांगली समज देतात. या समस्यांना सामोरे जाण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग म्हणजे संपूर्ण भारतातील कायदे आणि धोरणे बदलणे, तसेच भारतातील लोकांचा दृष्टिकोन बदलणारे कार्यक्रम राबवणे. मुली नॉट ब्राइड्स समाजातील मुलींना शिक्षणाचा त्यांच्या जीवनावर काय परिणाम होईल हे समजून घेण्यासाठी त्यांना सक्षम करण्याचे मार्ग शोधतात. बालविवाह रोखण्याव्यतिरिक्त, मुली विवाहित आहेत, त्यांना त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी प्रोत्साहित करते आणि त्यांना किंवा त्यांच्या कुटुंबियांना जे शक्य आहे ते करण्यास सक्षम करते.

2. महिला शिक्षणासाठी शासनाचे प्रयत्न

* देशभरातील घटत्या बाल लिंग गुणोत्तराच्या समस्येवर उपाय म्हणून 2015 मध्ये 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' ही योजना सुरू करण्यात आली. हा महिला आणि बाल विकास मंत्रालय, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय आणि मानव संसाधन मंत्रालयाचा संयुक्त उपक्रम आहे. त्याअंतर्गत स्त्रीभ्रूणहत्या थांबवणे, शाळांमधील मुलींची संख्या वाढवणे, शाळा गळतीचे प्रमाण कमी करणे, शिक्षण हक्काच्या नियमांची अंमलबजावणी करणे, मुलींसाठी स्वच्छतागृहांचे बांधकाम वाढवणे अशी उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

* कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजना वर्ष 2004 मध्ये मुलींना प्राथमिक स्तरावरील शिक्षण देण्यासाठी विशेषतः कमी साक्षरता दर असलेल्या भागात सुरू करण्यात आली.

* महिला शिक्षण सुधारण्यासाठी आणि सक्षम करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 च्या उद्दिष्टांनुसार 1989 मध्ये महिला समख्या कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.

* देशातील मुलींना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी युनिसेफ भारत सरकारसोबत काम करत आहे.

* माध्यमिक शिक्षणासाठी मुलींना प्रोत्साहन देण्याची राष्ट्रीय योजना: ही योजना वंचित पार्श्वभूमीतील मुलींना प्राथमिक शाळेच्या पुढे शिक्षण सुरू ठेवण्यासाठी त्यांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

* सुकन्या समृद्धी योजना : मुलींच्या शिक्षणाचा आणि लग्नाचा खर्च भागवण्यासाठी तयार केलेली बचत योजना, आर्थिक चिंता दूर करण्यास मदत करते.

3. समुदाय प्रतिबद्धता आणि जागरूकता

* स्थानिक आउटरीच कार्यक्रम: समुदायांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाच्या महत्त्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा आणि मोहिमा आयोजित करणे.

* पालकांचा सहभाग: पालकांना त्यांच्या मुलींच्या शिक्षणासाठी आणि शालेय क्रियाकलापांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.

4. शालेय सुविधा आणि पर्यावरण वाढवणे

* स्वच्छता आणि स्वच्छता : शाळांमध्ये मुलींसाठी स्वतंत्र आणि स्वच्छ स्वच्छतागृहे आहेत याची खात्री करणे, तसेच मासिक पाळीच्या स्वच्छता व्यवस्थापनाच्या सुविधा.

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research
Issue–IV(I), Volume–XII
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2412IV01V12P0005

⁎ सुरक्षित आणि सुरक्षित शिक्षण वातावरण: नियमित उपस्थितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी शाळांमध्ये आणि आसपासच्या मुलींची सुरक्षितता आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजनांची अंमलबजावणी करणे.

निष्कर्ष

मुलींच्या शिक्षणाला चालना देणे आणि गळतीचे प्रमाण कमी करणे हे अधिक न्याय्य आणि न्याय्य समाज निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की सुशिक्षित मुलींमध्ये अर्थव्यवस्थेवर आणि घरगुती स्तरावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडण्याची क्षमता आहे. सुशिक्षित मुलींना रोजगार मिळण्याची आणि जास्त वेतन मिळण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबासाठी आर्थिक स्थिरता आणि सुधारित राहणीमान वाढते. याव्यतिरिक्त, सुशिक्षित मुली त्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाला प्राधान्य देण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यामुळे शिक्षण आणि सक्षमीकरणाचे एक चक्र तयार होते जे समुदाय आणि समाजांवर प्रभाव टाकू शकते.

संदर्भ-

1) स्मिता देशमुख- स्त्री प्रतिमेचे अस्तित्व व वास्तव्य -अथर्व पब्लिकेशन जळगाव
2) डॉ. जयश्री महाजन- महिला सक्षमीकरण -अथर्व पब्लिकेशन जळगाव- 2023
3) स्वप्रिल सारस्वत -समाज राजनीति और महिला दशा और दिशा राधा -पब्लिकेशन नई दिल्ली- 110002
4) भारतीय महिला - नही दिशाये - संपादन - रोमी शर्मा - प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार
5) आधुनिक समाज मे स्त्री - आशाराणी व्होरा - श्री नटराज प्रकाशन साऊथ नई दिल्ली 11005
6) महिला कल्याण आणि विकास – प्रा. सौ.माधवी कवी - विद्या प्रकाशन नागपूर 440002
7) स्त्री पर्व - मंगला सामंत - सुगावा प्रकाशन सदाशिव पेठ पुणे 411030